

JOURNAL of SOCIAL and HUMANITIES SCIENCES RESEARCH (JSHSR)

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Received/Makale Geliş 28.03.2021
Published /Yayınlanma 31.07.2021
Article Type/Makale Türü Research Article

Citation/Alıntı: Can, A.H. & Gündüzöz, G. (2021). İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân tefsirinde tefekkür kavramına yaklaşımı. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8(72), 1635-1650.
<http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.2452>

Abdurrahman Halil CAN

<https://orcid.org/0000-0002-5303-7136>

Diyanet İşleri Başkanlığı, İmam Hatip, Isparta / TÜRKİYE

Doç. Dr. Güldane GÜNDÜZÖZ

<https://orcid.org/0000-0003-3007-6746>

Kırıkkale Üniversitesi, İslâmi İlimler Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Kırıkkale / TÜRKİYE

İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN RÛHU'L-BEYÂN TEFSİRİNDE TEFEKKÜR KAVRAMINA YAKLAŞIMI

THE CONCEPT OF CONTEMPLATION (TAFAKKUR) IN ISMÂ'İL HAKKÎ AL-BRÛSAWÎ'S RÛH AL-BAYÂN FÎ TAFSİR AL-QUR'ÂN

Issue/Sayı: 72

Volume/Cilt: 8

jshsr.org

ISSN: 2459-1149

ÖZET

Tefekkür kelimesi Kur'an-ı Kerim'de çokça zikredilmiş olup, dini literatürde önemli bir yeri olan kavramdır. Bu kavramın Kur'an'da yakın anlamlı kelimelerle; dini ve ahlakî açıdan önemi insanlara devamlı hatırlatılmıştır. Mükemmel bir şekilde yaratılmış olan insanın aynı zamanda düşünen bir varlık olması ise; tefekkürün insana kazandırılmış önemli bir yeti olduğunun da göstergesidir. Kur'an-ı Kerim'de zikredilen tefekkür ayetlerinde insan, bu yetisi doğrultusunda hareket etmeye davet edilmiş ve hakikatler karşısında ibret alması gerektiği sıklıkla bildirilmiştir. Böylece insanın imani açıdan kendini geliştirip sırat-ı müstakîm üzere hayatını sürdürmesi amaçlanmıştır. Bu istikamet ise insanın tefekkürü neticesinde elde edeceği mânevî terakkiler ile insân-ı kâmil mertebesine ulaşmasına vesile olacaktır.

Çalışmamızda tefekkür kavramı ve semantik bakımdan tefekkür ile alakalı yakın anlamlı kavramlar incelenmiştir. İsmâil Hakkı Bursevî'nin eserlerinde tefekkür hususunda yapmış olduğu telkinlere değinilmiş, onun düşünce dünyasındaki tefekkür kavramı üzerine durularak ayetlere olan işârî yaklaşımı ele alınmıştır. Akabinde Rûhu'l-Beyân adlı eserinde tefekkür ayetleri incelenmiş; gökyüzü, yeryüzü, bitkiler ve hayvanlar ile alakalı bazı ayetlerin tefekkürü üzerine durulmuştur. Kevnî ayetler ile birlikte bütün tefekkür ayetlerinin Allah'ın varlığına ve birliğine delâlet ettiği okuyucuya aktarılmaya çalışılmış, Bursevî'nin bu ayetleri nasıl yorumladığı, işârî bakımdan hangi kaynaklardan esinlendiği araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Tefsir, Rûhu'l-Beyân, Tefekkür, İsmâil Hakkı Bursevî.

ABSTRACT

The word contemplation is widely mentioned in the Qur'an and is a concept that has an important place in religious literature. In the Qur'an, this concept is used with words with close meaning; people were constantly reminded of its religious and moral importance. If a person created by a perfect state is also a thinking being, it is also an indication that contemplation is an important power acquired by a person. In the verses of contemplation mentioned in the Qur'an, man is invited to act in line with this ability and it is often stated that he should take a lesson from the truth. In this way, man will develop himself in terms of faith and continue his life in order to be sırat-ı müstakîm. This direction will be instrumental in reaching all perfections with the spiritual states that a person will achieve as a result of contemplation. In this article, the concept of contemplation was examined in Ismâ'îl Hakkî al-Brûsawî's work, Rûh al-Bayân, Brûsawî's approach to verses is considered from a Sufism point of view, focusing on the concept of contemplation in the world of thought. In work called Rûh al-Bayân, verses of contemplation were examined; Contemplation of some verses related to the sky, earth, plants and animals is emphasized.

Keywords: Sufism, Tafsîr, Rûh al-Bayân fî Tafsîr al-Qur'ân, Contemplation, Ismâ'îl Hakkî al-Brûsawî.

1. GİRİŞ

İsmâil Hakkı Efendi Osmanlı ulemâsından olup tasavvuf alanında yüzlerce eseri bulunan Celvetiyye şeyhi bir mürşid-i kâmil, müfessir ve vaazlarıyla insanların gönüllerine işleyen bir vaizdir (Yılmaz, 1980, s. 240). Yapmış olduğu vaazlarla yaşadığı bölgelerde insanların irşadı için çabalamış, kendisinden sonra gelecek nesiller için ilmî ve irfanıyla önderlik etmiş büyük mutasavvıftır (Yıldız, 1976, s. 104). Başta şeyhi Osman Fazlı Efendi (ö. 1102/1691) olmak üzere yaşadığı dönemin önde gelen ulemâlarından ilim tahsilini yapmış, mânevî yönden İmam-ı Gazâlî (ö. 505/1111), Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (ö. 672/1273), Sadreddin Konevî (ö. 673/1274), Üftâde (ö. 988/1580) hazretleri ve Aziz Mahmud Hüdâyî (ö. 1038/1628) hazretlerinden etkilenmiştir (Namlı, 2001, s. 92). İsmâil Hakkı Efendi'nin etkilendiği bu zâtlar tasavvufî yönden yaşamına ve eserlerine aktardığı birer rol model olmuşlardır (Yıldız, 1976, s. 104). Aynı zamanda bu durum İsmâil Hakkı Efendi'nin kâmil insanlar arasında yetiştiğinin ve ciddi bir eğitim alarak öğrencilerine aktardığının da delili olarak gösterilebilir.

İsmâil Hakkı Efendi şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin yönlendirmesi Üsküp, Köprülü, Usturumca ve Bursa'da Celveti tarikatının halifesi olarak bulunmuş, müridâna ilmî ve irfanıyla hizmet etmiştir. Sultan II. Mustafa'nın çağrısıyla Nemçe ve Erdel seferlerinde manevi destek olmak ve askere moral vermek için orduya katılmıştır. Karlofça Antlaşması'ndan sonra hac farızasını yerine getirmek üzere kutsal topraklara seyahat etmiş, yedi ay Mekke'de kalarak Bursa'ya dönmüştür. Yetmiş iki yıllık ömründe *Rûhu'l-Beyân* tefsirinin de içinde bulunduğu yüzlerce ilmî eser telif ederek günümüze ışık tutan İsmâil Hakkı Efendi 1725 yılında Bursa'da vefat etmiştir (Namlı, 2001, s. 90; Yıldız, 1976, s. 105).

İsmâil Hakkı Efendi'nin geniş bir ilmî birikime sahip olduğu, Osmanlı uleması ve günümüz âlimleri tarafından ittifakla kabul edilmiştir. Farklı alanlarda telif ettiği yüzlerce eserin günümüzde dahi yeni yapılan çalışmalara ışık tutuyor olması bu durumun önemini ortaya koymaktadır. Her ne kadar eserlerine bazı eleştiriler yapıyor olsa da İsmâil Hakkı Efendi'nin eserleri tasavvuf, tefsir ve farklı birçok alanda telif edildiği dönemin ve günümüz ilmî çalışmalarında büyük bir boşluğu doldurmuştur. Başta *Rûhu'l-Beyân* tefsiri olmak üzere diğer eserleri İsmâil Hakkı Efendi'ye ulemâ tarafından "velûd" unvânı ile anılmasını sağlamıştır (Yılmaz, 1980, s. 241).

Kur'ân-ı Kerim'in daha iyi anlaşılması, emir ve nehiyelerinin geniş kitlelere ulaştırılması amacıyla nâzil olduğu günden günümüze ulaşmaya kadar ulemâ tarafından farklı usullerde açıklamaları yapılmıştır. Zamanla bu açıklamalardaki usul farklılıkları tefsir çalışmalarını ortaya çıkarmıştır. Bu makale konusunun incelendiği *Rûhu'l-Beyân* tefsiri de tasavvufî üslûp ile ele alındığı için işârî tefsir olarak adlandırılmıştır. İşârî tefsirler arasında önemli bir yere sahip olan *Rûhu'l-Beyân* tefsiri, İsmâil Hakkı Bursevî'nin (1653-1725) uzun süreli çalışmasının neticesi olarak ortaya çıkan mümtaz bir eserdir.

İslâm dininin temel kaynaklarından Kur'ân (Âl-i İmrân 3/7, 190-191; el-İbrâhim 14/52; en-Nahl 16/44.) ve Sünnet'te (İbn Sa'd, 1957, s. 1/423) tefekkür kavramı açıkça belirtilerek insanlara önemi sıklıkla hatırlatılmıştır. Böylece insanın aklı ile sağlam kaynaklardan elde ettiği bilgiler ışığında tefekkürü meleke haline getirmesi istenilerek Kur'an, Sünnet ve akıl süzgecinden geçirilerek elde edilen bilgiler ile hakikati rahat bir şekilde idrak etmesi amaçlanmıştır. Bu sayede insanın yaratılma gayesi başta olmak üzere kainattaki varlıkların benzersiz yaratılması, işleyişindeki bozulmaz nizamı ve Allah Teâlâ'nın kudretine işaret eden daha nice sırları tefekkür edebildiği ve tasavvufî açıdan kemalât derecesine ulaştığı gözlemlenmiştir (Bursevî, 2018, s. 2/412).

Kur'ân-ı Kerim'de birçok ayette ve Hz. Peygamber'in hayatında tefekkür kavramı insanlara örnekler verilerek hatırlatılmış; tezekkür, tedebbür, taakkul gibi yakın mânaya gelen kavramlarla desteklenmiştir. İsmâil Hakkı Efendi tefekkür ve semantik bakımdan benzer olan kavramları iyi bir şekilde değerlendirmiş ve talebelerine öğrettiği olarak aktarmıştır. İsmâil Hakkı Efendi'ye göre tefekkür, faziletli bir ibadet ve âhîret hayatı için bir disiplin halidir. Allah'ın rubûbiyeti ve mahlûkâtı üzerine yapılacak sağlam bir tefekkürün ibadet olacağını ifade eden İsmâil Hakkı Efendi, ilâhî hakikatlerin ibret alınarak nazar edilmesi gerektiğini bildirmiş, bu hakikatler karşısında insanların tefakküh sahibi olmalarını yani şuurlu bir halde bulunmalarını tavsiye etmiştir (Bursevî, 2018, s. 6/179). İsmâil Hakkı Efendi'nin bu tavsiyesi neticesinde insanın, aklî bir aktivite olan tefekkür ile özünü unutmadan iman dairesi içerisinde kalması planlanmış, erişeceği mânevî terakkiler ile kâmil mertebesine ulaşması amaçlanmıştır.

Bu çalışmada İsmâil Hakkı Efendi'nin tefekkür konusundaki hassasiyeti ve tefekkür ayetlerine olan işârî yaklaşımı değerlendirilmiş, *Rûhu'l-Beyân* tefsirinde bulunan bazı tefekkür âyetlerin yorumları analiz edilerek İsmâil Hakkı Bursevî'nin tefekkür anlayışı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

2. İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ VE TEFEKKÜR KAVRAMINA YAKLAŞIMI

Sözlükte (فكر) kelimesi kök olarak bir şeyi düşünme ve önemseme mânalarında kullanılır (Zebîdî, 1989, s. 345). Yine bir başka tanımda, bilinen bir şey ile bilinmeyeni anlamak üzere düşünmek şeklinde açıklanmıştır (Fîrûzâbâdî, 1991, s. 2/159). Tefekkür kavramı ise (فكر) kökünden türetilmiş, tefe'ul babında mastardır. Sözlükte; düşünme, iyice düşünme, derin düşünme mânalarına gelir (Zebîdî, 1989, s. 345). Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) tefekkür maddesini açıklarken, hakkında bilgi sahibi olunandan hareketle bir ilme veya neticeye ulaşma kuvvetini fikr olarak belirtmiş, bu kuvvetin faaliyet noktasını da tefekkür olarak ifade etmiştir (el-İsfahânî, 1992, s. 643; İsfahânî & Güneş, 2010, s. 692).

Tefekkürün tanımlarında değinilmesi gereken bir diğer hususta; sözlükte ovmak, ovuşturmak mânalarına gelen (فرك) köküne olan benzerliğidir (Zebîdî, 1989, s. 345). Bazı lügat müellifleri, lafzî karşılığı her ne kadar ovmak olsada mâna olarak ovmak kabuğunu yok etmek ve aslını yani hakikati ortaya çıkarma anlamına gelmesi sebebiyle (فرك) kökünün tefekküre zemin hazırladığını söylemişlerdir. Tefekkürde Râgıb el-İsfahânî'nin de belirttiği gibi, “Kabuk açılır ve öz olan ortaya çıkmış olur.” mânası vardır (Ünal, 1986, s. 439). Bu durum, içe doğru yani öze doğru yapılan bir düşüncede nesnelere ve olayların üzerine düşünme sonucu hakikati elde etme şeklinde ifade edilmektedir (Kutluer, 1994, s. 56).

Tefekkür kelimesi *İhyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*'de terim olarak âyetlere ve olaylara ibret nazarıyla yaklaşmak ve derinlemesine sonuçlar elde etmek şeklinde karşılık bulur. İşin akıbeti hakkında düşünmek şeklinde tefekküre yüklenen anlam ise, tefekkürün eşrefi mahlûkât olarak yaratılmış olan insana has kılındığını bizlere hatırlatır. Düşünmek, akletmek, görmek ve tedbir almak insanı yaratılmış mahlûkât arasında farklı ve üstün kılar (el-Gazzâlî, 1936, s. 4/390).

Arapçada semantik bakımdan aynı anlamda tezekkür, tedebbür, i'tibar, taakkul ve nazar kavramları kullanılmaktadır. Genel mânada düşünmeyi ifade eden bu kavramlar, öz mânalarında; bir iş hakkında evvelinden tedbir almak, gözlemleyerek fikir sahibi olmak, gözlenen iş hakkında ibret olarak düşünme mânalarına gelmektedir.

Bu kavramlardan tezekkür, bir şeyin unutulmaması için sıkça tekrarlanması ve anılması mânalarına gelen (ذکر) kökünden türemiştir (İbn Manzûr, 1405, s. 4/408). Kavram olarak; elde etme, koruma ve muhafaza etme mânalarına da gelen tezekkür (İsfahânî & Güneş, 2010, s. 399) bilginin akla getirilmesi, geçmişte muhafaza edilen bir işin tekrar hatırlanması içinde kullanılmaktadır. Tedebbür ise (دبر) kökünden türeyen ve bir şeyin arka yüzü, ön tarafın tersi gibi mânalara gelen bir kavramdır. (İbn Manzûr, 1405, s. 4/268) Yine bazı kaynaklarda işin başından sonunu düşünmek veya hesap etmek olarak açıklanan tedebbür kavramı; yapılan tefekkürün sonucunda tedbir gereği gereken önlemleri baştan almak şeklinde bildirilmiştir (Kutluer, 1994, s. 55).

İ'tibar kelime olarak incelendiğinde tedebbür ile yakın mânaları ifade ettiği görülmektedir. Düşünme sonucu elde edilen olgular arasında yapılacak mukayese ile tedbir alma bakımından iki kavramın birbirine benzediği anlaşılmaktadır. İ'tibar, (عبر) kökünden türemiş ve bir halden bir başka hale geçmek şeklinde ifade edilmiştir. El-İsfahânî, i'tibar kelimesini bu tanımla açıklamış ve “Gözlem neticesinde elde edilen olaylar arasında zihnin tefekkür ile ibret verici olana intikal etmesidir.” (İsfahânî & Güneş, 2010, s. 669) demiştir. Semantik bakımdan tefekkür ile aynı anlamları ifade eden bu kavramlar arasında dikkat edilmesi gereken husus; tezekkürün geçmişin tefekkür edilmesi ve hatırlanması ile olduğu, tedebbür ve i'tibarın ise gelecek üzerine yapılan tefekkürü ifade ettiği. Bu kavramların üçünde de ibret alma ve tahayyül ederek hatırdan tutma mânaları vardır (İbn Manzûr, 1405, s. 4/268).

Bir diğer kavram nazardır. (نظر) kökünden türemiş olan bu kavram; göz atma, bakma ve bakış gibi mânalara gelmektedir (Karagöz, 2018, s. 518). Nazar kelimesi, bir şeyi algılamak üzere görmek, gözü ona çevirmek gibi mânalarda da kullanılmıştır (İbn Manzûr, 1405, s. 5/215). Ayrıca halk dilinde nazar kelimesi; gözle görmek şeklinde karşılık bulurken, arifler nazar kelimesini, basiret anlamında kalp gözüyle görmek yani derin düşünmek mânasında kullanmışlardır (İsfahânî & Güneş, 2010, s. 1068).

Bu bağlamda ele alınması gereken bir diğer kavramda taakkuldür. (عقل) kökünden türemiş olan bu kavram, sözlükte menetmek, engellemek, alıkoymak (Bolay, 1989, s. 2/238) ve bağlamak (İbn Manzûr, 1405, s. 11/459) gibi mânalara gelir. Taakkul kelimesi başka bir tarifte, ilmi kabul etmeye yarayan güç olarak tanımlanır (İsfahânî & Güneş, 2010, s. 715). Bu mânadan anlaşılacağı üzere akıl, mahlûkât arasında insanı diğer yaratılmışlardan ayıran yüce vasfıdır. Kur'an-ı Kerim'de birçok tefekkür âyetinin

devamında zikredilen bu kavramın, yapı bakımından insanlara hakikatleri analiz ederek doğru olana, ibret verici olguya sevk edici güç olduğu anlaşılmaktadır (Kılıç, 2018, s. 54/49).

Buraya kadar ele alınan tefekkür kavramıyla semantik bakımdan ilişkili olan bu kavramlar, bazı İslam düşünürleri tarafından teemmül kavramıyla ifade edilmiştir. Felsefi açıdan bu durumu ele almadan önce teemmül kavramının sözlük anlamına bakılması uygun olacaktır. Sözlükte (امل) kökünden türemiş olan bu kavram, ümit ve beklenti ifade etmektedir. Teemmül ise uzun uzadıya düşünmek, derin düşünmeye dalmak mânalarına gelmektedir. Bir başka ifade ile teemmül; tefekkür halinin korunması, bir işi iyice araştırmak ve elde edilen hakikat üzerine ince ince düşünerek o işten öğüt almak olarak açıklanmıştır (İbn Manzûr, 1405, s. 11/29). Bu hususta Fârâbî (ö. 339/950) doğru ile yanlış bilgi arasındaki ayrımı yapan, akli disiplin olarak ifade ettiği tefekkürü sistematik hale getirmiş, tefekkür ve teemmül olarak iki kısımda kategorize etmiştir (Kaya, 1995, s. 12/145).

Fârâbî'ye göre teemmül, elde edilen sonuçların tefekkür edilerek hatırdan tutulması ve hakikatin zihinde karşılık bulan şekliyle muhafaza edilmesi olarak açıklanmış, tefekkür ise sezgi veya kişinin iç sesi olarak belirtilmiştir (Sayılı, 1951, s. 57/34). Fârâbî, düşünülen bir işin fayda ve zararının tespiti kadar beraberinde elde edilen bilginin doğruluğunun da önemli olduğu görüşündedir. Ona göre doğru bilgi insanın hataya düşmesine mâni olarak zihnin uyarılmasını sağlar. Bu uyarı ise teemmül ve tefekkürün neticesinde kıyas ve istidlâl ile elde edilebilir (el-Fârâbî, 1999, s. 68). Bu durumda doğal olarak insanı mantık ilmine sevk eder. Fârâbî'nin düşünce yapısına göre tefekkürün tam idrak edilebilmesi için mantık kanunlarından istifade edilmesi gerektiği bildirilmektedir (Kaya, 1995, s. 12/145). Fârâbî tefekkür ve mantık kanunlarının ilişkisini ise nahiv ilmini örnek vererek açıklar. Ona göre dil ve kelimeler nasıl ki nahiv ilminin oluşması için gerekli ise mantık kanunları da düşüncenin ana fikrinin oluşması için gereklidir. Böylece doğru ile yanlış arasında kıyas yapan insan, istidlâl ile faydalı olan bilgiye ulaşarak hata ve yanlıştan uzaklaşır (el-Fârâbî, 1999, s. 68). Bu örneklemeden anlaşılacağı üzere doğru bir tefekkür, düşüncenin mantığa uygun, çelişkiden uzak, bilim ve burhana müsait olarak yapılabilmesi ile mümkün olacaktır. Mantık ilminden uzak, kavram ve kurallarıyla örtüşmeyen bir tefekkürün ise kişiye doğru bir netice kazandırmayacağı âşikârdır. Hatasız, doğru bilgiye ulaşmak isteyen kişinin mantık ilminden ve kurallarından istifade etmesi gerekmektedir (el-Fârâbî, 1999, s. 69).

Tefekkürde bir başka meleke akıldır. Akıl, insana neden yaratıldığının, kâinat ve içinde bulunan her şeyin kusursuz bir şekilde yoktan var edilerek insanoğluna imtihan vesilesi kılındığının tefekkür edilerek anlaşılmasını sağlayan nimettir (el-Bakara 2/28-29, el-Câsiye 45/13). Akıl nimetinin insana verilmesi ve diğer varlıklardan üstün tutulması, insanoğlunun yeryüzünde halife seçilmesi sebebiyledir (el-Bakara 2/30, el-En'âm 6/165). Bu açıdan insan kendisini evreler halinde yoktan var eden Allah Teâlâ'nın azamet ve kudretini tefekkür etmekle sorumlu kılınmıştır (el-Bakara 2/73, el-En'âm 6/50, el-A'râf 7/11). İnsana yüklenen bu sorumluluk, sadece aklın bir gereksinimi olmayıp vahyin ışığında akıl ve iradenin rehberliğinde gerçekleştirilebilecek akli melekedir. Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) bu melekeyi "*Akl, her insana verilmiş ve mahlukat arasında seçilmiş olduğunun göstergesi özel bir elçidir.*" diyerek bildirmiş ve insanları akl-ı selîm ile Allah Teâlâ'yı tefekkür etmeye çağırmıştır (Aydın, 2006, s. 56). Râzî'nin ifadesiyle yapılan bu çağrı, akıl sahibi bir kimsenin çelişkiden uzak, tutarlı ve mantıklı bir tefekkür ile gerçekleri kavrayacağını göstermektedir. Nitekim akıllı bir kimse, bilinenden hareketle bilinmeyenin bilgisine ulaşır (Zemahşerî, 1997, s. 1/482). Bu durum ise tefekkürün kesin bilgiye ulaştırıcı bir yöntem olduğunun göstergesidir.

İnsan, varlık âlemi ve kâinat arasında sentezleme yaparak güvenilir; zan ve tahmin içermeyen bir tefekkürle yaratıcısını bulur. Allah Teâlâ ile olan muhabbetini geliştirerek Onun ilminin ve kudretinin yüceliğini, sonsuz ve sınırsız olduğunu idrak eder (el-Bakara 2/225). Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, tefekkür ne kadar sağlıklı ve güvenilir olursa olsun, insanın Allah Teâlâ'nın zâtını kesinlikle bilemeyeceği ve idrak edemeyeceğidir. Nitekim Allah Teâlâ'nın bildirdiği kadar sınırlı bir ilme sahip olan insanın, sınırsız ve Yüce olan Allah'ın zâtını bilmesi imkansızdır. İnsan tefekkürle ancak ilâhî hakikatlere, zuhur eden tecellilere ve ibret nişanesi olan âlâmetlerin sırrına vakıf olabilir. Bu vukufiyet ise Allah Teâlâ'nın kuluna ihsan ettiği bir nimettir. Bu nimetin neticesinde akl-ı selîm sahibi kimseler iç âlemlerinde düzgün bir işleyişe kavuşarak hayatını Allah Teâlâ'nın koyduğu nizamı uygun bir şekilde tanzim eder (Zemahşerî, 1997, s. 1/483).

Allah Teâlâ Kur'an-ı Kerim'de akl-ı selîm sahibi kimselerin yapacakları derin tefekkürle davranışlarının değişeceğini, söz konusu değişikliğin ise sağlam bilgi ve akli kullanmayla mümkün olacağını bildirmektedir. Fâtır Sûresinde "*Allah'a karşı ancak; kulları içinden âlim olanlar derin saygı duyarlar.*" (el-Fâtır 35/28) buyurarak aklını kullanıp hakikat doğrultusunda bilgi sahibi olanların alimler olduğunu

hatırlatmaktadır. Yine bir başka âyette “*Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak akıl sahipleri öğüt alırlar.*” (el-Fâtır 35/28.) buyurarak insanları dâimî surette tefekküre sevk etmiştir. Yine birçok âyette insanlar tefekkür etsinler diye ibretlik misaller verilmiş, bu misaller üzerine tefekkür edenler içinde ders çıkarılacak hakikatlerin olduğu sıklıkla hatırlatılmıştır (en-Nahl 16/11, el-Hac 22/45). Bu minvalde tefekkürünü sağlam yapabilen bir insan, yaratılmasının mânasını, kâinatın var edilme gayesini idrak edebilecek ve Allah Teâlâ’ya kulluğunu ikrar ederek taatte bulunacaktır. Ancak aklını kullanmayıp tefekkürden uzak bir hayat süren insanın hali ise Â’râf Sûresinde “*Kalpleri olup da bunlarla anlamayan, gözleri olup da bunlarla görmeyen, kulakları olup da bunlarla işitmeyen birçoklarını cehennem için var ettik. İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar.*” (el-Â’râf 7/179) şeklinde bildirilmiştir. Bu ayette Allah Teâlâ; gafleti sebebiyle hataya düşen, çağrılarını kulak vermeyen, hakikatleri görmeyen ve kalpleri hidayetden uzak hayat süren kimselerin akıbetini dünyada aşağıların aşağısı, (el-Â’râf 7/179) âhirette de ebedî azap (el-Mülk 67/10) olarak kullarına hatırlatmaktadır.

İsmâil Hakkı Efendi, Kur’ân-ı Kerîm ve Sünnet-i seniyyenin tefekküre verdiği önemi idrak ederek eserlerinde ve vaazlarında bu konuya sıklıkla değinmiş, talebelerine ve çevresine tefekkürü telkin etmiştir. Bu duruma misal olarak *Kitâbü’n-Netîce* adlı eserinde yer alan; “*Tefekkür eyle! İmdi mahlûkât, mükevvenât ve kelimât-ı ilâhîyeye nihayet var mıdır?*” (Bursevî İsmâil Hakkı &, 1997, s. 1/121) sözü verilebilir. İsmâil Hakkı Efendi burada insanları Allah Teâlâ’nın azametini ve yüceliğini düşünmeye davet etmiştir. Semâvât ve arzın içerisinde bulunan mükevvenâtın devamlı hatırdâ tutularak yaratılmış olan her şeyden ibret alınması gerektiğini çevresine hatırlatmıştır. İsmâil Hakkı Efendi’nin bu sözünden de anlaşılacağı üzere mümin kimsenin kemâlât derecesine ulaşabilmesi için devamlı tefekkür halinde kalması gerekmektedir. Bu hal mümine Allah’ın rızasını kazandıracak ve tarifi imkânsız derecelere ulaştıracaktır (Bursevî, 2018, s. 3/149).

Yine bir başka eserinde İsmâil Hakkı Efendi “*Tefekkür eyle ki ehl-i salâh olanlar âhirette amelleri üzerlerine râkib olsalar gerektir. Ehl-i fesâdın ise amelleri kendi üzerlerine râkib olur.*” (Cengiz, 2007, s. 196; Bursevî, 1722, s. no. 164, vr. 91.a) diyerek talebelerine nasihatte bulunmuştur. Bu sözle dünya hayatında sergilenecek amellerin Allah Teâlâ’nın rızasını kazanmak ve dostluğuna ermek üzere olması gerektiğini hatırlatan İsmâil Hakkı Efendi, ehl-i salâh olan kimsenin âhiret hayatında da zorluk çekmeyeceğini hatırlatmıştır. Yine bu sözün devamında ehl-i fesâdın ise dünyasını âhiret hayatına tercih ettiğini, bu sebeple âhirette amellerinin karşılığında korku içerisinde çetin bir hesaba çekileceğini bildirmiştir. Bu açıklamadan anlaşılacağı üzere İsmâil Hakkı Efendi eserlerinde ve vaazlarında dini bilgiler aktarırken çevresini hem bilgilendirmiş hem de motive ederek nefis mücâhedesini ile devamlı tefekkür halinde bulunmalarını tavsiye etmiştir. Düşünce ve fikirleriyle yol göstermiş, insanlığa faydalı eserler telif ederek irşad ehli olmanın sorumluluğunu yerine getirmiştir.

Yine bu eserde İsmâil Hakkı Efendi “*Tefekkür ve tedebbür sâlikin en mühim vazifesidir. Nefsin hakikatlerine vukûf, bir mürşid-i kâmilin tesliki ve sülûk esnâsında sâlike münkesif olan ahvâlin tefhîmi ile mümkün olur.*” diyerek sülûk ehli olan kimsenin tasavvuf yolunun inceliklerini anlama ve hakikatlerinden haberdar olması için daima tefekkür halinde bulunması gerektiğini bildirmiştir. Tefekkür ve tedebbürün sâlik için tasavvuf yolunda ilâhî hakikatlerin anlaşılmasına engel olan hallerden arınması ve ruhunun aşamalar halinde saflaşması için önemli birer kuvvet olduğu, İsmâil Hakkı Efendi’nin bu sözünden anlaşılacaktır (Cengiz, 2007, s. 60). Tefekkür ederek ilâhî hakikatlerin özünü kavrayan ve bu hakikati tasavvuf ile bütünleştiren sâlik için mânevî merhaleler kazanması mümkündür. Ancak dikkat edilmesi gereken en önemli husus mürşid-i kâmilin gözetiminde yapılan tefekkürün sağlıklı bir şekilde icra edilip beraberinde nefis tezkiyesi yapılmasıdır. Böylece sâlik, sülûkunda karşılaşacağı münkesif hallerden korunacak ve devamlı tefekkür halinde kalacaktır.

İsmâil Hakkı Efendi bir başka risâlesinde müşâhede halini “*Âfâk ve enfüste zâhir olanlarla Allah Teâlâ’nın zuhurunu tefekkür etmektir.*” (Bursevî, 1722, s. vr. 136) diyerek açıklamış ve insanları gözle görünen veya görünemeyen her şeyde Hakkın tecellisini tefekkür etmeye sevk etmiştir. Burada ki tefekkürün derunî bir müşâhede ile gerçekleşeceği bildirmiş, bu müşâhedenin gerçekleşmesinin ise kalp ve aklın ortak idraki ile mümkün olacağını “*Kalpleriyle akl etmiyorlar mı?*” (el-Hac 22/46) ayetiyle insanlara hatırlatmıştır.

İsmâil Hakkı Efendi *Rûhu’l-Beyân* tefsirinde kalbi, sıfatları bakımından dörde ayırarak incelemiştir. Müşâhede yönüyle rabbini bulmuş olan kalbi, vahdâni kalp olarak açıklamış ve bu kalbi iştiyakıyla itminana eren itaatkâr kişinin kalbi olarak belirtmiştir (Bursevî, 2018, s. 4/372). Yaratılan vahdâni kalp ile tefekkür eden kişi, tefekkürden aldığı derunî bilgi ile tüm varlıkların iç hakikatini keşfederek ârif sıfatını kazanır. Ârif kişi, irâde ve arzularını zâhir olandan bâtın olana çevirerek Allah Teâlâ’ya şart

gözetmeksizin muhabbet besler. İlâhî varoluşu tefekkür ederek mârifetullah'a erişir. Bu kısımdan anlaşılması gereken husus, tasavvuf yolunda sâlik için tefekkürün önemli bir yolculuk olduğudur. Bu yolculuğun gayesi de Allah Teâlâ'nın rızasını gözeterek kemâl noktasına erişmektir.

İsmâil Hakkı Efendi tefekkürle alakalı olarak, sâlikin tefekkürü neticesinde nefisinden fâni olup Allah Teâlâ'da bâki olabildiği kadar ilâhî sanatın güzelliklerine erişeceğini bildirmiştir. Bu müşâhede halinde eriştiği güzellikleri "*İnsan masnuât-ı hakkı tefekkür ettikçe "Sübhānallāh" demeli.*" (Bursevî, 1722, s. vr. 136) diyerek hatırlatmış, sâlike böyle bir durumda nasıl yaklaşım sergilemesi gerektiğini öğretmiştir. Allah Teâlâ'nın eksikliklerden münezzehe olduğunu bildiren *Sübhānallāh* zikri, ilâhî sanatın tüm güzellikleri karşısında azamet ve kudretin sahibini tanıyarak varlık âlemi üzerine bir tefekkür okuması yapmaktır. Bu bilinçle sâlik Allah Teâlâ'ya tam teslimiyetle sıkı sıkıya bağlı ihlaslı bir kul, Hz. Peygamber'in öğretileri ile yol giden istikamet sahibi bir ümmet olacaktır.

İsmâil Hakkı Efendi'nin eserlerinde yer alan tefekküre dair genel olarak belirttiği husus, düşünmeyi tefekkür sayan, tefekkürü ibadet olarak gören bir müminin hakikati müşâhede ederek Allah Teâlâ'yı bulacağı yönündedir. İsmâil Hakkı Efendi'ye göre tefekkürün ibadet olarak yapılmasının *Rûhu'l-Beyân* tefsirinde belirttiği iki önemli sebebi vardır. Bu sebeplerin ilki, tefekkürün kulu bizzat Allah'a ulaştırır bir ibadet olduğudur. İsmâil Hakkı Efendi bu görüşüne istinaden kulun tefekkür vasıtasıyla doğrudan Allah'a ulaşmasını daha yüce bir ibadet olarak saymıştır. İkinci sebepte ise tefekkürün kalp ile ibadetlerin ise uzuvlar vasıtasıyla yapılan bir amel olduğunu belirtmiştir. İsmâil Hakkı Efendi'nin burada kalbi amelleri, uzuvların amellerinden daha hayırlı olarak gördüğü anlaşılmaktadır (Bursevî, 2018, s. 3/149).

Ancak dikkat edilmesi gereken husus, tefekkürü kabul edip zâhiri ibadetleri terk etmemektir. İsmâil Hakkı Efendi bu konunun açıklamasında bâtinî mânalara yönelip hükümlerin zâhirini terk edenleri şiddetle kınamış ve onların görüşlerini reddetmiştir (Âl-i İmrân 3/191). Yine bu hususta peygamberleri örnek göstererek onların insanlar arasında mükemmel vasıflara sahip oldukları halde, salih amel ve ibadetlerden muaf tutulmadıklarını bildirmiştir (Bursevî, 2018, s. 6/87). Kur'ân "*Bana yaşadığım sürece namazı ve zekâtı emretti.*" (el-Meryem 19/31) ve "*Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et.*" (el-Hicr 15/99) âyetlerini örnek göstererek kullar üzerinden ibadet yükümlülüğünün düşmeyeceğini haber vermiştir.

İsmâil Hakkı Efendi'ye göre ibadet, kulun rabbine karşı duyduğu saygı ve muhabbetin bir nişanıdır. Yine ibadet, kulun itaat ve boyun eğmesini simgeleyen bir davranış şekli ve kulun ameli her ne olursa olsun Allah Teâlâ'yı zikredebilme halidir (Bursevî, 2018, s. 4/373). Müminlerin bu durumu Kur'ân'da "*Onlar ayakta dururken, otururken ve yanları üzerindeyken dâimâ Rablerini zikrederler. Göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin tefekkür ederler.*" (Âl-i İmrân 3/191) şeklinde ifade edilmiştir. İsmâil Hakkı Efendi bu âyetin tefsirinde Allah Teâlâ'yı zikretmenin yüceliğini ibadetin üç mertebesine işaret ederek açıklamıştır. Bu mertebelerin ilki dil ile yapılan zikirdir. İkinci mertebe ise kalbin tefekkürüdür. Üçüncü mertebede ise ruhun marifeti vardır. Dilin zikri olan ilk mertebe, sâliki kalbin tefekkürüne ulaştırır. Sâlik bu mertebede kalbiyle Allah Teâlâ'nın kudretini tefekkür eder. Kalbin zikri tamamlanınca sâlik son mertebe olan ruh makamına ulaşır. Bu mertebede sâlike tüm hakikatler âyan olur. İlâhî hikmetleri müşâhede eden sâlik "*Rabbimiz sen bunu boşuna yaratmadın. Seni tesbih ederiz. Bizi cehennem azâbından koru!*" (Âl-i İmrân 3/191) diyerek Allah Teâlâ'ya sığınır (Bursevî, 2018, s. 2/151). Buradan anlaşılacağı üzere İsmâil Hakkı Efendi eserlerinde tefekkürün ibadet olarak yapılması gerektiğini sıklıkla telkin etmektedir.

Hülâsa tasavvuf yolunda tefekkür, ihlaslı müminlerin Allah Teâlâ'yı bulmak için aklını ve kalbini kullanarak sergiledikleri bir ibadet çeşidi olarak bildirilmiştir. Bu şuurla yapılan bir tefekkür ise neticesinde kula mârifetullah halini kazandırır. Böyle ulvî bir dereceye yükselmek ise ancak Allah Teâlâ'dan gafil kalmayan ve tezkiye edilmiş berrak gönülle yapılan tefekkürün neticesinde mümkündür.

3. RÛHU'L BEYÂN'DA TEFEKKÜR

Rûhu'l-Beyân tefsiri, İsmâil Hakkı Efendi'nin yirmi üç sene gibi uzun süreli bir çalışmasının neticesinde ortaya çıkan muazzam eserdir. İşârî tefsirler arasında meşhur olan bu eser, Arapça olarak yazılmış olup Farsça beyitler eklenerek mâna derinliği kazandırılmıştır. İsmâil Hakkı Efendi bu eserinde âyetleri kelimeler halinde açıklamış ve dil açısından tahlil ederek yorumlamıştır. Daha önce yazılmış olan işârî tefsirlerden alıntılar yapmış ve İbnü'l Arabî, Mevlânâ ve Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221) gibi büyük zâtların tasavvufî eserlerinden istifade ettiğini *Rûhu'l-Beyân* tefsirinin mukaddimesinde bildirmiştir. İsmâil Hakkı Efendi tefekkür âyetlerinin tefsirinde ise *Te'vilâtü'n Necmiye* ve *Mesnevi*'den yaptığı

alıntılarla kendi görüşünü aktarmış ve bu şekilde tasavvuf alanında muazzam bir eser telif etmiştir (Namlı, 2008, s. 35/211).

Rûhu'l-Beyân tefsirinde tefekkür âyetlerinin işârî ve tasavvufî yönü incelendiğinde, İsmâil Hakkı Efendi'nin bu âyetleri iki kısımda değerlendirdiğini görmekteyiz. İlk kısımda Allah Teâlâ'nın rubûbiyeti, ulûhiyeti ve vahdâniyeti üzerine olan tefekkür âyetlerini inceleyen İsmâil Hakkı Efendi, ikinci kısımda âfâkî ve enfûsî âyetlerin tefekkürünü ele almıştır (Bursevî, 2018, s. 9/448). İlk kısım âyetlerin tefsirinde Allah Teâlâ'nın zâtına yapılacak olan tefekkürden kulların menedildiğini hatırlatmış, aklın tasavvur noktasında Allah Teâlâ'nın zâtını idrak edemeyeceğini bildirmiştir. İsmâil Hakkı Efendi bu hususta “*Onun benzeri hiçbir şey yoktur.*” (eş-Şûrâ 42/11) âyetini ve Hz. Peygamber'in ümmetine olan “*Allah'ın zâtı hakkında onu düşünmeye kalkmayın.*” (el-Aclûnî & Genç, 2019, s. 1/357) nasihatini misal olarak vermiştir. Hz. Peygamber'in bu sözüyle ümmetini, Allah Teâlâ'nın vermiş olduğu nimetleri, yarattığı mahlûkâtı, kudret ve azametini düşünmeye yönlendirdiğini bizlere bildirmiştir (Topbaş, 2017, s. 56). Yine Haşr Sûresinin son âyetlerini tefsir ederken “*Allah Teâlâ'nın zâtının tefekkür edilmesi, azamet ve celalinin zorunlu ve sonsuz olduğunu düşünerek; sıfatlarının tefekkürü ise ilminin ve kudretinin sonsuz olduğunu bilerek gerçekleşir.*” (Bursevî, 2018, s. 9/448).

İkinci kısımda ele aldığı mahlûkâtın tefekkürü hususunda, İsmâil Hakkı Efendi'nin “*Kişinin tefekkürü varsa yaratılmış her şeyde onun için öğüt vardır.*” sözünden mükevvenâtın tefekkürüne dair hiçbir mahsurun olmadığı anlaşılmaktadır (Bursevî, 2018, s. 9/449). Bu kısımda yapılan tefekkürün mahiyeti, insanların istifadesine sunulan bütün mahlûkâtı düşünmek ve âhîret ahvalinin her safhasından ibret almak şeklinde ifade edilmiştir (Bursevî, 2018, s. 9/449). Misal olarak Bakara Sûresinde zikredilen; göklerin ve yerin yaratılması, gece ve gündüzün şaşmaz bir düzene tabi olması, birbiri ardınca gelmesi ve gecenin ayrı gündüzün ayrı bir şekilde insana sağladığı faydanın düşünülmesi gerektiği hatırlatılmıştır. Yine aynı âyette zikredilen yağmur ile ölü toprağa hayat verildiği, rüzgârın ve bulutların emre amade bir şekilde yönetildiğinin devamlı hatırdaki tutulması gerektiği bildirmiştir. Akabinde insanların “*Elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır.*” (el-Bakara 2/164) hitabının gereğince bu delillerden ders alması gerektiği ifade edilmiştir.

Buradan anlaşılacağı üzere âyette zikredilen bütün delillerin tefekkür edilmesi sonucu kulun yaratıcısını tanımaya başlayacağı aşikârdır. Allah Teâlâ'nın âyette “*Ben cinleri ve insanları bana kulluk etsinler diye yarattım.*” (ez-Zâriyât 51/56) buyurması, *Rûhu'l-Beyân* tefsirinde Allah'ın rahmân ve rahîm sıfatlarının neticesi olarak bildirilmektedir. Bütün âlemin insan için yaratıldığı, içinde bulunanların akıl sahiplerinin lehine birer delil olduğu ve insanın tüm bu hakikatleri tefekkür ederek niçin yaratıldığını anlayabilecek yapıda olduğu vurgulanmıştır (Bursevî, 2018, s. 1/201). Kur'an'da bu durum “*Ufuklarda ve kendi nefislerinde insanlara âyetlerimizi göstereceğiz ki; O'nun gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun.*” (Fussilet 41/53) buyrularda hatırlatılmıştır. İsmâil Hakkı Efendi kâinatın, Allah Teâlâ'nın kemâl ve celâl tecellilerinin zuhur ettiği ayna vazifesinde olduğunu bildirerek insanları kâinat aynasına yansıyan delilleri tefekkür etmeye çağırmıştır. Bu tefekkür halinin insana kazandıracığı bir diğer hakikat ise insanın kâinatın içindekileri yansıtacak bir başka ayna olduğunu bilmesidir. Kur'an-ı Kerim'de zikredilen “*Kendi nefislerinizde de ibretler vardır. Görmüyor musunuz?*” (ez-Zâriyât 51/21) âyeti bu durumu açıklamakta, akıl sahiplerine insanın da kâinatın içerisinde başlıca bir aksettirici ayna olduğu hatırlatılmaktadır.

İsmâil Hakkı Efendi bu hususta Hz. Peygamber'in “*Nefsini bilen Rabbini bilir.*” (el-Aclûnî & Genç, 2019, s. 2/214) hadisini tefsirinde misal olarak zikretmiş insan nefsinin Allah Teâlâ'nın cemâl sıfatının yansıdığı bir ayna olduğunu vurgulamıştır. Bu kâinat ve nefis aynasındaki yansımanın sadece mahlûkât arasında insan has kılındığını hatırlatan İsmâil Hakkı Efendi, bu yansımanın tefekküründen elde edilecek neticenin ancak Allah Teâlâ'nın iradesi ve kuluna olan lütfuyla mümkün olacağını bildirmiştir. İsmâil Hakkı Efendi “*Ey Miskin! Nefsinin ne olduğunu bil ki; Rabbinin ne olduğunu bilesin.*” diyerek akıl sahiplerine yaratılma gayesinden başlamak üzere âlemin ve içinde bulunan bütün delillerin derin bir şekilde tefekkür edilmesini öğütlemiştir (Bursevî, 2018, s. 1/202).

İsmâil Hakkı Efendi'nin “*Nefsini bilen Rabbini bilir.*” hadisini açıkladığı bir diğer eserde tercüme ettiği İbnü'l-Arabî'nin *Lübb'ül-Lübb* adlı eseridir. İbnü'l-Arabî'nin kendini bilmek konu başlığı altında ele aldığı bu hadisi, İsmâil Hakkı Efendi yedi makama işaret ederek tercüme etmiştir. Bu makamların ilki terakki makamıdır. Bu makamda etkin olan cüz'i ruh yani konuşan nefistir. Konuşan nefsin, kişinin cisminde ne bir şekli nede canı bulunmaktadır. Herhangi bir mekânı ve nişanı da bulunmayan bu nefsin kişiye dahil, hangi letâifte ihtiyaç hissetse orada külli olarak var olmaktır. Yine İsmâil Hakkı Efendi'ye

göre; kişinin elinde tutan, gözünde bakan, dilinde söyleyen, ayağında yürüyen, kulağında işiten ve diğer bütün uzuvlarında tasarruf etme kuvvetine sahip olan konuşan nefistir. Bu nefis her şeyden münezze ve müberrâdır. Vücut azalarına bir hal gelse konuşan nefis vücut merkezinde dâim ve kaim olarak mevcudiyetini muhafaza eder (İbnü'l-Arabî & Yavuz, 2020, s. 19).

İkinci makamın seyri ise İsmâil Hakkı Efendi'ye göre ufukların tefekkürü ile mümkündür. Bu makama akılla izafî olan küllî ruh denilmiştir. Bu makamında herhangi bir cisim ve şeklinin olmadığı belirtilmiştir. Dahli bütün mevcudatı kuşatıp onlar üzerinde tedbir ve tasarruf etmektir (İbnü'l-Arabî & Yavuz, 2020, s. 20). Bir diğer makam olan üçüncü derece ise hakka'l yakîn halidir. Kişi bu halde ruhunu küllî ruh, aklını ise küllî akıl olarak tefekkür eder. Kendini küllî ruhta fâni görerek aslında bir bütüne izafî olduğunu anlar (İbnü'l-Arabî & Yavuz, 2020, s. 21). Kendini bilme yolunda zikredilen dördüncü makam ise bir önceki makamda elde edilen izafî ruhun bir parçası olma halinden sıyrılıp Hakkın zâtında mahvolmaktır. Bu makamda kişi, cüz'i hallerden ve bütünden halâs olur. Sıfatlar ve bütün isimler Hakkın zâtı altında eriyerek kişiyi ilme'l yakîn haline ulaştırır (İbnü'l-Arabî & Yavuz, 2020, s. 22).

İsmâil Hakkı Efendi buraya kadar zikrettiği dört makamı şu şekilde özetlemiştir;

- Enfûsî -iç varlık-;
- Âfâk -dış varlık-;
- Enfûsî ve Âfâk'ın izafî olması;
- Mahviyet. İlk üç makamın Allah Teâlâ'nın zâtında eriyip yok olması (İbnü'l-Arabî & Yavuz, 2020, s. 22).

Kişinin kendisini tanımada beşinci makam İbn'ül-Vakit olarak tabir edilmiştir. Bu makamda bilinmesi gereken en önemli haslet, bu makama erişen kişinin buraya kadar elde ettiği bütün dereceleri birleştirerek tefekkür etmesi gerektiğidir. Altıncı makamda ise kâinat ve nefis aynasındaki yansımanın mercii olma vaktidir. Her şey onda yansımaya başlar. Tasavvuf yolunun büyüklerinden Bâyezîd-i Bistâmî'nin (ö. 234/848) "*Kendimi tenzih ederim, şanım ne yücedir.*"; "*Cübbemin içindeki Allah'tan başkası değildir.*"; "*İki âlemde Allah'tan başkası yok.*" (Uludağ, 1992, s. 5/238) şeklinde söylediği şathiyeler bu makama erişen kişinin Allah Teâlâ'dan gayri mevcudiyetin olmadığını ifade etme şeklidir. Yine Hallâc-ı Mansûr'un (ö. 309/922) "*Ene'l-hak!*" (Uludağ, 1992, s. 5/238) sözü bu bağlamda örnek verilebilecek bir diğer şathiyedir. İsmâil Hakkı Efendi, kişinin ayna olarak kâinat içerisinde bulunan her şeyi kendinde yansıttığı bu makama Eb'ül-Vakit tabirini kullanmıştır (İbnü'l-Arabî & Yavuz, 2020, s. 23).

Son makam olan yedinci makamda artık sâlik için tam bir fenâ hali yani yokluk ve hiçliğin sadelik kazandığı birlik derecesi vardır. Bu derecede bekâ içinde bekâ halinin olduğunu bildiren İsmâil Hakkı Efendi, bu makama erişen kişi için artık makam, nişan ve hallerin tabiri olmayacağını ifade etmiştir. Bu tavra has olarak kişi artık kendi hakikatini bilmeye ve bunun neticesinde Allah Teâlâ'yı anlamaya başlar (İbnü'l-Arabî & Yavuz, 2020, s. 26).

Özetleyecek olursak buraya kadar bahsettiğimiz kısımda İsmâil Hakkı Efendi, âlemde bulunan her şeyin insanda bir nüvesinin bulunduğunu *Rûhu'l-Beyân* tefsirinde ilgili âyetleri açıklarken bizlere bildirmiştir. Bu âyetler tefekkür edildiğinde büyük âlemin küçük âlem olan insanda tatbik edildiği anlaşılmaktadır. Kur'an'da zikredilen "*...kendi nefislerinde insanlara âyetlerimizi göstereceğiz.*" (Fussilet 41/53) âyetinin şüphesiz düşünen akıl sahiplerine ibretlik nice hakikatler sunmakta olduğu gözlemlenmektedir. İsmâil Hakkı Efendi'nin bu hususta talebelerine ve tasavvuf yolunu benimsemiş sâliklere "*Nefsinin ne olduğunu bil ki; Rabbinin ne olduğunu bilesin.*" (Bursevî, 2018, s. 1/202) sözüyle yapmış olduğu nasihatı de onun tefekküre verdiği önemi ortaya koymaktadır. Yine bu hususta İsmâil Hakkı Efendi'nin şöyle dediği bilinmektedir: "*Yeryüzünde hayvan, ağaç, dağ ve nehirler gibi pek çok çeşit (tevhidî) delâletler bulunduğu gibi, nefislerinizde de onların yaradılış güzellikleriyle ilgili Allah'ın hikmet, kudret, tedbir ve irâde kemâlâtına işaret eden ibretler bulunmaktadır. Ey nefsini tanımaya azmetmiş kişi! Nefsinin kemâle erdirmenin yollarını bul. Basîret gözüyle Allah Teâlâ'nın sun'undan ve nakışından ibret al. İlâhî sanatın kemâlinin âlâmetlerini kendi zâtında tefekkür et. Böyle bir tefekkürden kim gafil kalırsa, kendi nasibini zayi etmiş olur. Hayattan hiçbir şey elde edemez.*" (Bursevî, 2018, s. 9/106) İsmail Hakkı Efendi burada büyük âlem olan âfâk'ın, içerisinde bulunan âyetlerle Allah Teâlâ'nın vahdaniyetine delâlet ettiğini insanlara hatırlatmıştır. Yine aynı şekilde enfûsî âlem olan insanın yaratılmasındaki ilâhî sanatın tüm güzelliklerine dikkat çekmiş, insanın eşsiz bir sanat eseri olduğunu sıklıkla tefekkür ederek bu hakikatten ibret alması gerektiğini bildirmiştir.

Rûhu'l-Beyân tefsirinde kâmil mümin olabilmenin ve Allah Teâlâ'nın rızasını kazanmayı amaçlamanın devamlı tefekkür halinde kalmakla mümkün olacağını hatırlatan İsmail Hakkı Efendi, tefekkürden gafil kalan kimsenin de yaratıcısını tanımaktan aciz kalacağını ifade etmiştir. Dünya ve âhiret hayatında elde edilecek tüm güzelliklerin ise tefekkürü ibadet olarak görüp Allah Teâlâ'ya kullukta ram olmakla mümkün olacağı İsmail Hakkı Efendi'nin bu sözünden anlaşılmaktadır.

3.1. Kevnî Âyetler ile İlgili Tefekkür

Kâinat, içerisinde bulundurduğu varlıklarla ve yaratılışındaki ilâhî ahenk, işleyişindeki şaşmaz düzen ile tefekkür edebilenler için ibretlik deliller barındırmaktadır. Âdetâ ilâhî kudretin emsalsiz bir sergisi gibi tezahür eden ve kâinata var olan her şey insanın idrakine sunulmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'de bu husus sıklıkla insana hatırlatılmış ve akıl yürütme yetisini kullanarak tefekkür etmesi insanlardan istenmiştir. Tefekkür âyetlerini düşünebilen ve düşüncesi doğrultusunda ilâhî hakikatlere anlamlandırabilen bir insanın ise rabbini tanıyabileceği ve kullukta O'na karşı neler yapması gerektiğini bileceği bu âyetlerde hatırlatılmıştır (Yeşilyurt, 2003, s. 68).

Bu âyetlere misal olarak “*Biz ona Şah damarından daha yakınız.*” (Kâf 50/16) buyuran Allah Teâlâ yarattığı kullarına karşı nasıl muamele edeceğini çok iyi bilmektedir. Bu sebeple Kur'ân'da insanın çok hırslı ve sabırsız (Meâric 70/19) olduğu hatırlatılmış, hırsı sebebiyle yaratılma gayesinde uzaklaşabileceği (Zâriyât 52/56) ve gaflete dalarak Hz. Peygamber'in gönderiliş amacını unutabileceği (Enbiyâ 21/1-3; Ahzâb 33/45-46) zikredilmiştir. Yine âyetlerde kullarını boşuna yaratmadığını (Mü'minûn 23/115) bildiren Allah Teâlâ, devamlı onları gözetim altında tuttuğunu bildirmiştir. Kullara düşen ise bu bilinçle hareket edip onu tefekküre sevk edecek âyetleri okumak ve bu âyetlerde istenilen davranışları yaşantı haline getirmektir (Bursevî, 2018, s. 2/164). Kusursuz bir şekilde onu yaratan rabbine karşı “*Şüphesiz Allah, üzerinizde gözetleyicidir.*” (Nisâ 4/1) âyeti sırınca devamlı murâkabe halinde olduğunu unutmamasıdır. Şüphesiz bu murâkabe ve tefekkür hali kula hayır kapılarını aralayacak ve Allah Teâlâ'nın yoluna sınıksız tutunmasına sebep olacaktır (Bursevî, 2018, s. 2/165).

Kur'ân-ı Kerîm'in başından sonuna kadar değişik konularda tefekkür eden akıl sahipleri için bu âyetler ikaz mahiyetinde hatırlatılmıştır. Kulluğun hatıra tutulması ve Rabb Teâlâ'nın tanınması için Kur'ân'ın üslup ve ifade bakımından insanların anlayabileceği şekilde muhteva edilmesi bu duruma işaret etmektedir. Kur'ân'da bulunan tefekkür âyetlerinin akla ve mantığa hitap ederek insanlarda tefekkür yetisini harekete geçirmesi, onda ortaya çıkacak hikmet ve kemâlî vasıfların başlangıcı sayılmaktadır (Şengül, 1994, s. 190). Bu sebeple insanlardan Kur'ân'ın çağırdığı gayeye sınıksız sarılması ve içinde bulunan hakikatlere şüphe duymadan inanması istenmektedir.

Bir diğer hususta Kur'ân'ın, insanları sırât-ı müstakîm üzere kalabilmeleri için içtimai hayatın kültürel, ahlâkî, vicdanî ve hukukî bütün hükümlerini barındırması, kozmolojik hadiselerden bahsetmesi ve özde insanı tüm bu kaideleri tefekkür etmeye çağırması, Allah Teâlâ'nın kullarına karşı eşsiz bir kitap gönderdiğinin göstergesidir (Karaçam, 1987, s. 213). Allah Teâlâ'nın ilmi ilâhîsi ile nazil olan Kur'ân-ı Kerîm, geniş muhtevası ve yapılan her araştırmada insanlara yeni bilgiler sunması da bu bakımdan bir hazinedir. Allah Teâlâ kullarından bu hazineyi ilim ve tekniğin ışığında araştırmalarını istemiştir. Kevnî âyetlerin tefekkürü hususunda bugüne kadar birçok yorum yapılması ve üzerinde sürekli araştırmaların yapılıyor olması, bu âyetlerin asıl amacına insanları sevk ettiğini ortaya çıkarmaktadır. Zikredilen bu âyetlerin asıl amacıysa şüphesiz insanları derin bir tefekküre yönlendirmek ve aklını kullanmaya teşvik etmektir (Karaçam, 1987, s. 214). Bu sayede aklını kullanan insanın maddî ve mânevî her türlü zarardan kurtuluşa ermesi sağlanmış olacaktır.

Gayesi Allah Teâlâ'ya kulluk etmek olan insanın etrafını dikkatli bir şekilde tefekkür edip seyretmesi ve tefekkürüne konu olan bütün hakikatlerden ibret alması gerekmektedir. Aynı zamanda bu müşâhede hali, âlemin ve kozmolojik hadiselerin kendi başına gerçekleşmeyeceğini, güçlü bir sevk edicinin olması gerektiğini insana hatırlatacak bir işarettir (Bursevî, 2018, s. 4/377). İsmâil Hakkı Efendi bu hususta insanın doğumunu ve ölümünü hatırlatmış ve tabiatın canlanmasını, ölü topraktan insanların istifade etmesi için mahsuller yaratılmasını örnek vermiştir. Tabiatın bu döngüsüne bakıp ölümden sonra tekrar dirilmenin hak olduğunun tefekkür edilmesi gerektiğini hatırlatan İsmâil Hakkı Efendi, insanların bu doğrultuda ibret alarak âhirete hazırlık yapması gerektiğini tavsiye etmiştir (Bursevî, 2018, s. 1/263).

Buraya kadar ele aldığımız kısımda âlemda bulunan canlı cansız bütün varlıkların tefekkür edilmesi gerektiği bildirilmişti. Kevnî âyetler üzerine yapılan tefekkürün neticesinde insanların ibret almaları için akıllarını kullanmalarını gerektiği teşvik edilerek hatırlatılmıştı. Burada ise Allah Teâlâ'nın varlığına delâlet eden, O'nu insanlara tanıtan kevnî âyetler incelenecektir. İsmâil Hakkı Efendi'nin *Rûhu'l-Beyân*

tefsirinde kevnî âyetlerin tefekkürü hususunda belirtmiş olduğu açıklamalarına değinilecek ve onun tefekkür dünyasında bu âyetlere olan yaklaşımı üzerine durulacaktır.

Kur'an'da insanları varlık âlemini düşünmeye sevk eden yüzlerce delil bulunmaktadır. Allah Teâlâ'nın ulûhiyyet ve kudretine delâlet eden bu alâmetler arasında yeryüzü, gökyüzü, su ve toprak farklı tasavvurlarla insana ibret alma vesilesi kılınmıştır. Toprağın, çeşitli bitkilerin, meyvelerin ve ağaçların insanın istifadesine hesapsız bir şekilde sunulduğu bildirilmiştir. Bu konuda Kur'an'da yapılan araştırmalarda insanlara 310 defa gökyüzü (Abdülbâkî, 1945, s. 363), 262 defa yeryüzü (Abdülbâkî, 1945, s. 28) hatırlatılmıştır. Yine 382 defa Kur'an âyetlerinin Allah Teâlâ'nın varlığına ve kudretine işaret ettiği bildirilmiştir (Abdülbâkî, 1945, s. 243). “Düşünmezler mi?”, “görmezler mi?”, “bakmazlar mı?” suâllerinin sıkça tekrar edilmesi, insanları kevnî âyetlerin tefekkürüne sevk etmiştir. İsmâil Hakkı Efendi bu âyetleri incelediğinde âlemin bir hareket ettiriciye ihtiyaç duyduğunu ve şaşmaz düzenin nizamını sağlayacak bir düzenleyicinin olduğunu ifade etmiş, güç ve kudret sahibini tefekkür etmek gerektiğini ibarelerden yola çıkarak *Rûhu'l-Beyân* tefsirinde sıkça zikretmiştir (Bursevî, 2018, s. 9/104).

Bu durum Kâf Sûresinde “*Üstlerindeki göğe bakmıyorlar mı? Hiçbir kusuru olmaksızın onu nasıl kurduk, nasıl süsledik. Yeryüzünü de düzledik, üzerine sarsılmaz dağlar yerleştirdik, orada her türden güzel bitkiler yetiştirdik. Allah'a yönelen her kulun gönül gözünü açmak ve ona ibret vermek için yaptık.*” (Kâf 50/6-8.) şeklinde buyrulmaktadır. Bu âyette insanlardan gökyüzü ve yeryüzüne bakmaları istenmiş, ilâhî düzeni tefekkür etmeleri gerektiği bildirilmiştir. *Rûhu'l-Beyân* tefsirinde bu durum, kâinatın yaratılmasında ve var olan her şeyin yoktan varlık âlemine çıkarılmasındaki kudretin tefekkür edilmesi ve bu kudrete delâlet eden tüm delillerden ibret alınarak gaflete düşülmemesi gerektiği hatırlatılarak insanlara bildirilmiştir (Bursevî, 2018, s. 9/105). İsmâil Hakkı Efendi bu âyetlerin açıklamasını yaparken insanın aciziyetini belirtmiş, gafleti sebebiyle âhiretini dahi inkâr edebileceğini ifade etmiştir. Bu acizliğin sebebini ise “*İnsanların gökyüzünü devamlı görmelerine rağmen ibret alarak bakmadıkları için gaflete düşmeleri sebebiyledir. Hâlbuki Allah Teâlâ'nın bu kâinatı yaratmasında ve var olan her şeyi yokluktan varlık âlemine çıkarmasında ki kudreti tefekkür edebilselerdi (Onda hiçbir düzensizlik ve eksiklik yoktur.) âyeti sırınca gafletten ve kibirden uzaklaşarak kul olma yolunda sabit kadem kılınacaklardı.*” diyerek belirtmiştir. Yine bu hususta Kur'an'da sıklıkla zikredilen “*Hâlâ aklınızı kullanmayacak mısınız?*” (el-Mü'minûn 23/80) terkiğini insanlara hatırlatmış, bütün hakikatlerin Allah Teâlâ'ya yönelen kulların kalp gözlerini açmak ve onlara ibret vermek için olduğunu bildirmiştir. Buradaki görmek fiilini İsmâil Hakkı Efendi, itibar ve istidlâl nazarıyla görenlerin yani çokça zikreden ve öğüt alan kimselerin tefekkürü olarak açıklamıştır (Bursevî, 2018, s. 9/106).

Yine bu âyetin tefekküründe İsmâil Hakkı Efendi âyette geçen “*Tebşıra*” ve “*Zikra*” kelimeleri üzerinde durmuş “*Tebşıra*” kelimesini “*Kişinin Allah Teâlâ'nın kendisi üzerindeki lütuflarını bilmesidir.*” diyerek belirtmiştir. “*Zikra*” kelimesini ise “*Kişinin her an Allah Teâlâ'ya kulluğunu sunmasıdır. Kulun Allah Teâlâ'dan edindiği bütün muâmele ve lütufları ibret nazarıyla tefekkür edip devamlı nefesine sayıp dökmesidir.*” diyerek bu iki kelimeyi açıklamıştır (Bursevî, 2018, s. 9/107). Akıllı kimsenin halini ise “*Kur'an-ı Kerim'i okuyarak âyetleri tefekkür etmesi kulun gönül gözünün açılmasını sağlar. Allah Teâlâ'nın fiillerini tefekkür etmesi ve tevhid inancını onun şanına yaraşır bir şekilde devamlı tekrarlaması ise kulun kıyâmete kadar dönüşü olmayacak bir şekilde rabbine yönelmesini kolaylaştırır.*” diyerek ifade etmiştir (Bursevî, 2018, s. 6/109).

Bir başka âyette “*Göğü kudretimizle biz kurduk ve şüphesiz bizim her şeye gücümüz yeter.*” (ez-Zâriyât 51/48) buyrularak kulların Allah Teâlâ'nın kudretini tefekkür ederek ibret almaları gerektiği hatırlatılmaktadır. *Rûhu'l-Beyân* tefsirinde bu âyet, göğün sağlam bir şekilde inşa edildiği ve sağlamlığının ise Allah Teâlâ'nın kudretinin bir tezahürü olduğu bildirilerek açıklanmıştır. Allah'ın yaratmasındaki ulûhiyyet ise âyetin devamında “*Biz bunu yapmaya elbette kadîriz. Şüphesiz sonsuz kadîr ve kudret sahibi Allah'tır.*” şeklinde bildirilmiştir. İsmâil Hakkı Efendi bu kısmın açıklamasında, Allah Teâlâ'nın kudretinin sonsuz olduğunu ve göğün dışındaki bütün mahlûkatın yaratılması ve idare edilmesinde ulûhiyyetinin tezahür ettiğini bildirmek için bir tekid ifadesi olarak buyrulduğunu açıklamıştır. Bu tekid ifadesini ise *Kuvveti Ulûhiyyet* olarak adlandırmış, bu kavram ile Allah Teâlâ'nın yaratma hususunda gerekli kudrete sahip olduğunu açıklamıştır (Bursevî, 2018, s. 9/169).

Yine devamındaki âyette “*Yeri de biz döşedik. Biz ne güzel döşeyiciyiz.*” (ez-Zâriyât 51/48) buyrularak insanlar benzersiz bir gücün tefekkürüne sevk edilmektedir. Bu âyette yeryüzünün yoktan inşa edilmesi ve içindeki nimetlerin noksansız bir şekilde yaratılması söz konusudur. Bu hakikat doğrultusunda yapılan tefekkürün neticesinde ise kul imanını ve yaratıcısına olan muhabbetini artıracak ve benzersiz olan bu hakikatten ibret almaya yöneltilecektir (Bursevî, 2018, s. 9/170). İsmâil Hakkı Efendi “*Yeri de*

döşedik.” ifadesiyle yeryüzünün yoktan var edildiğini, içinin türlü nimetlerle donatılarak insanların istifadesine sunulduğunu ve canlıların rahat edebilmeleri için evlerindeki döşekler gibi yeryüzünün dengeli bir biçimde yayıldığını ifade etmiştir. Ulemânın yeryüzünün yaygı şeklini farklı farklı ifade ettiğini, ancak cumhurun yeryüzünün katmanlar halinde birbiri üzerine yaratıldığı görüşünü kabul ettiğini belirtmiştir. Bu görüşe göre İsmâil Hakkı Efendi her katman aralığının beş yüz yıllık yaya yürüyüşüne tekabül ettiğini, başlangıç noktasının ise Kâbe olduğunu ifade etmiştir. Yeryüzünün büyüklüğünü ve içinde yaşayanları beş yüz yıllık yürüme mesafesini açıklayarak yapmıştır. İsmâil Hakkı Efendi’ye göre iki yüz senelik bir kısmının denizlerden oluştuğu, yine iki yüz senelik bir kısmının da kimselerin olmadığı bir alana ait olduğu, seksen senelik bir alanın ise Ye’cûc ve Me’cûc’ün memleketine, kalan yirmi senelik alanın ise diğer canlı mahlûkâtın bulunduğu yere tekabül ettiğini ifade ederek tasnif etmiştir (Bursevî, 2018, s. 9/170).

İncelediğimiz bu âyetlerde, kâinatın yoktan var edildiği ve dünyanın oldukça geniş bir gezegen olarak yaratıldığı kullara bildirilmiştir. Burada tefekkür edilmesi gereken husus, insan ömrünün ne kadar uzun olursa olsun, dünyanın bütün hakikatlerini görmeye gücünün yetmeyeceğidir. Bir diğer husus ise acziyet içerisinde kalan bu durumun, Allah’ın kudreti ilâhîsinde hiçbir eksikliğe meydan vermeden yaratılmış olmasıdır (Gazâlî & Ünal, 2019, s. 117).

Gökte ve yerdeki bütün mahlûkat ile gözün görülebildiği veyahut görülemeyen ne varsa hepsi Allah’ın rubûbiyetine ve azametine işaret etmekte ve kudreti ilâhînin yüceliğini insanlara hatırlatmaktadır. Kâinatın yoktan var edilmesi, kusursuz bir halde halk edilen insanın bir damla sudan yaratılması gerçeği insanı hayretler içerisinde bırakan bir durumdur. Akledip tefekkür eden insan için bu durum, aynı zamanda geçmiş ile gelecek arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Bu sebeple Allah Teâlâ, çeşitli hakikatleri tefekkür âyetlerinde sıkça hatırlatarak ibret almamız gerektiğini bildirmiştir. Yine bu tefekkür âyetlerinde iman edip Allah’ın azameti üzerine düşünen kimselere mükâfat olarak cennet müjdelenmiştir. Hakikati görmeyen ve gafleti tefekkürüne mâni olan insanların durumu da Kur’ân’da hatırlanmış, karşılaşılabilecekleri hazin son bildirilmiştir (Gazâlî & Ünal, 2019, s. 86).

Allah Teâlâ semâvâtın tefekkürü hususunda; “*De ki: "Göklerde ve yerde neler var, bir baksanıza." Fakat âyetler ve uyarılar inanmayan bir topluma hiçbir fayda sağlamaz.*” (Yûnus 10/101) buyurarak, semavâtta ve arzda bulunanların ibret nazarıyla tefekkür edilmesini insanlara hatırlatmaktadır. Ayrıca âyetin devamında, kudreti ilâhîye delâlet eden bu âyetler ile uyarıcı olarak gönderilmiş peygamberlerin, kalbi hakikatleri göremeyen kimselere bir fayda sağlamayacağı da bildirilmektedir (Karaman & Çağrı, 2012, s. 3/139).

İsmâil Hakkı Efendi âyeti açıklarken muhatap kitlenin Mekkeliler olduğunu doğrudan bildirmiş, göklerde ve yerde olup insanların istifadesine sunulan hakikatleri müşâhede etmeleri gerektiğini hatırlatmıştır. Yine âyette Hz. Peygamber’den Mekkelileri Allah’ın birliğine ve kudretine delâlet eden, göklerde ve yerde bulunan varlıkların benzersiz misallerini tefekkür etmelerini, hakikatlerden ibret alarak Allah Teâlâ katında değer kazanmaları gerektiğini hatırlatması istenmiştir (Bursevî, 2018, s. 4/92). İsmâil Hakkı Efendi bu durumu; “*İnsan bir varlığı ele alıp incelese onun yaratılması ve âlem içerisindeki düzeni karşısında hayretini gizleyemeyip mükevvenâtı yoktan var eden Allah Teâlâ’nın varlığını ve kudretini kabul etmek zorunda kalacaktır.*” (Bursevî, 2018, s. 4/93) diyerek özetlemiştir. Küçük bir sineğin zar görünümlü ince kanadını örnek olarak vermiş, sineğin kanat yapısındaki her bir gözenin farklı amaca yönelik çalışmasını ve içinde barındırdığı bu canlılık nizamının tefekkür edilmesi gerektiğini hatırlatmıştır. Tüm bu inceliklerin tesadüfen gerçekleşmeyeceği, ancak sonsuz güç ve kudret sahibi Allah Teâlâ’nın yaratmasıyla mümkün olacağı yapılan tefekkür ile aklen ve ilmen karşılık bulacaktır. İsmâil Hakkı Efendi, Kur’ân’da “*Hâlâ aklınızı kullanmayacak mısınız?*” (el-Mü’minûn 23/80) suâlinin sıklıkla kullara yöneltilmesini, mahlûkâtın varlık gayesini ve içinde bulundurduğu hikmeti akıl yordamıyla anlamasının mümkün olduğunu göstermek için sorulduğunu açıklayarak bildirmektedir. Düşünen bir insan, Allah Teâlâ’nın kullarına âlemlerin sırrına vakıf olabilmek ve kâinata olup biten her türlü olaydan hissedar olup ibret alabilme yolunu kolaylaştırmak için bu suâli yönelttiğini anlamaktadır (Bursevî, 2018, s. 6/108).

Allah Teâlâ birçok âyette, aklını kullanan ve tefekkür ederek arayış içerisinde bulunan insan için yeryüzünü yarattığını ve insanların istifadesine sunarak ibret nazarıyla tefekkür edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Bu hususta Tâhâ Sûresinde; “*Yeryüzünü sizin için bir beşik yapan, onda size yollar açan ve gökten su indiren O’dur. Onunla her çeşitten çift çift bitkiler çıkardık.*” (Tâhâ 20/53) buyrulurken, yeryüzünün insanların istifadesine sunulduğu, oturup mesken tutulması için sebep kılındığı hatırlanmıştır. Yine bu âyette insanlar için sunulmuş kolaylıklar zikredilmiş, dağların ve vadilerin

arasında yolların oluşturulduğu ifade edilmiştir. Suyun, yağmur olarak gökten indirilmesi, kaynak olarak yerden bitirilmesi mahlûkât açısından bir rahmet vesilesi olup tefekkür eden akıl sahipleri için önem arz etmektedir (Bursevî, 2018, s. 5/400).

Bu âyetin devamında akıl sahiplerine “*Kendiniz yiyin, hayvanlarınızı da otlatın. Kuşkusuz bunlarda akıl sahiplerinin çıkaracağı dersler vardır. Sizi ondan yarattık, yine ona döndüreceğiz ve sonra oradan bir defa daha çıkaracağız.*” (Tâhâ 20/54) buyrularak toprak hatırlatılmış ve üzerine tefekkür edilmesi istenmiştir. İsmâil Hakkı Efendi, topraktan elde edilen; bitkiler, meyveler, hububatlar ve hayvanların otlayacağı otlakların Allah Teâlâ'nın kudreti ve cemel sıfatıyla insanların istifadesine sunulduğunu hatırlatmış, yeryüzünün bu sebeple döşek kılındığını bildirmiştir. Akıl sahipleri için yeryüzünün insanların istifadesine sunulması, yollar açılması, gökten indirilen yağmurlarla bereketlendirilmesi ve türlü bitkilerin yaratılması, Allah Teâlâ'ya ulaştıran yolda rahmâni birer âyettir (Bursevî, 2018, s. 5/401). İsmâil Hakkı Efendiye göre bu âyetlerde aklın, insanı bâtıla uymaktan ve kötülük işlemekten koruduğu için öne çıkarılmış bir yeti olarak zikredildiği belirtilmektedir. Yine bu hususta İsmâil Hakkı Efendinin, âyette zikredilen bütün unsurların âlemlere birer işaret ve delil olduğunu ve bu delillerin istifade bakımından sadece akıl sahiplerine tahsis edildiğini hatırlatması aklın önemine işaret etmektedir (Bursevî, 2018, s. 9/448).

Yeryüzünde tefekkür edilmesi gereken bir diğer kevnî konuda bitkilerdir. Bitkiler insanoğlunun istifadesine sunulmuş yeryüzünün yeşil canlılarıdır. İnsanlığın yaratıldığı ilk günden günümüze kadar birçok alanda farklı amaçlarla kullanılan bitkiler, tefekkür edildiğinde Allah'ın ilâhî sanatını ortaya koymakta ve zâtını en iyi şekilde tanımamıza kapı aralamaktadır.

Kur'ân'da bitkilerin tefekkür edilmesi gerektiğini bildiren birçok âyet bulunmaktadır. Bu hususta En'âm Sûresinde, “*Gökten su indiren O'dur. (Buyurdu ki:) İşte biz her çeşit bitkiyi onunla bitirdik. O bitkiden de kendisinden üst üste binmiş taneler bitireceğimiz bir yeşil bitki, hurmanın tomurcuğundan sarkan salkımlar, üzüm bağları, zeytin ve nar bahçeleri meydana getirdik. Birbirine benzeyeni var, benzemeyeni var. Meyve verirken ve olgunlaştığı zaman her birinin meyvesine bakın! Kuşkusuz bütün bunlarda inanan bir toplum için ibretler vardır.*” (el-En'âm 6/99) buyrulmakta olup yağın yağmurlarla yeryüzünün bereketlendirildiği, kuru toprağa düşen tohumdan çeşitli bitkilerin halk edildiği insanlara bildirilmektedir. Allah Teâlâ'nın kudretine açıkça işaret eden bu âyet, su ve nebâtat üzerinden insanlara tefekkür kapısını aralamaktadır. İnsan yağmurun tefekküründe nebâtatı oluşturanın su olmadığını, yağmurla gelen su damlasının nebâtat için sadece canlanma vesilesi kılındığını anlamaktadır. Âyette bildirilen “*Biz*” tabiri ile Allah Teâlâ'nın azametini ve yüceliğini kavrayan insan, kuru topraktan köklü ve köksüz olmak üzere yeşilliğin yaratılması için bir kudrete ihtiyaç duyulduğunu, bu kudretin sahibinin ise sebepleri de yaratan Rabb Teâlâ olduğunu kavrayacaktır. İbret nazarıyla mükevvenatı bu şekilde müşâhede edebilen insan için rabbinin kudret ve hikmet sahibi bir yaratıcı olduğu, varlığına ve birliğine delâlet eden âyetleri kullarına rehber kıldığı açık bir şekilde tefekkür kapısı olacaktır (Bursevî, 2018, s. 3/77).

İsmâil Hakkı Efendi *Rûhu'l-Beyân* tefsirinde bu âyeti açıklarken tohumların kurumuş olmalarına rağmen topraktaki nem ve su ile tekrar canlanabileceğini bildirmiştir. Hayat için gerekli olan Anâsır-ı Erbaa ile canlanmanın mümkün olacağına işaret ederek toprak, su, hava ve ısıyla çekirdeğin odun gibi kabuğundan su ile yumuşatıldıktan sonra filizlenmenin gerçekleşeceğini ifade etmiştir. Toprağa atılan tohumun önce çürümesi, daha sonra Allah'ın kudreti ile bir damla sudan canlanıp filizlenmesi tefekkür edildiğinde elde edilen hakikat insan hayatına verilecek en güzel canlanma misalidir. Bu misale İsmâil Hakkı Efendi, filizlenen bitkilerin başak halini alarak bir taneden yüzlerce arpa veya buğday tanesi haline gelmesini örnek göstermiş “*Allah Teâlâ, ölüden diriye çıkarmaya muktedir olandır.*” (Bursevî, 2018, s. 3/78) diyerek bu durumu açıklamıştır.

Yine bu âyetin tefsirinde işârî açıdan değerlendirme yapan İsmâil Hakkı Efendi, “*Allah Teâlâ inayet semasından hidayet yağmurunu indirir. Onunla zühhd ve fetva ehlinin, aşk ve takva ehlinin mertebelerine göre çeşit çeşit mârifetler ve sırlar çıkarır. Çünkü, kalp bir bahçe gibidir. Ondan istidath olduğu bitki çıkar. Her bitki çıktığı toprağın tercümanıdır.*” (Bursevî, 2018, s. 3/79) diyerek kulun kalbinde biten ile toprakta bitenin mahalli bir istidada bağlı olduğunu ifade etmiştir. *Mesnevî*'de bu durumun “*Yerde şeker kamışı mı bitmiş, yoksa kamış mı? Her biten ot, bittiği yerin tercümanıdır.*” şeklinde izah edildiğini bildiren İsmâil Hakkı Efendi, iman ehli kimselerin âyette zikredilen deliller üzerine tefekkür etmelerini ve ibret alarak tasavvuf yolunda kalp bahçelerini yeşertmek için bir gayret içerisinde bulunmalarını gerektiğini hatırlatmıştır.

Tefekkür edildiği takdirde Allah Teâlâ ile olan kurbiyetin devamlılığını sağlayacak olan bir başka konu başlığı da hayvanların tefekkürüdür. Yaratılmış olan mahlûkât arasında çeşitli sınırlar barındıran hayvanlar, insanların istifadesine sunulmuş, âyetlerde ve hadislerde merhamet edilmesi gereken mahlûkât olarak insanlara bildirilmiştir (Bayraktar, 1998, s. 17/85).

Allah Teâlâ, “*Görmediler mi ki biz onlar için, ellerimizin kudretimizin eseri olan hayvanlar yarattık da onlar bu hayvanlara sahip oluyorlar.*” (Yâsîn 36/71) buyurarak, kullarına hayvanların yaratılmasını ve insanların faydalanması için istifade kaynağı kıldığını hatırlatmıştır (Bursevî, 2018, s. 7/430). Âyette insanların görüp bilme hükmünde kesin bilgiye davet edildiği ve bu bilgi ışığında tefekkür etmesi gerektiği İsmâil Hakkı Efendi tarafından ifade edilmektedir. Bu âyetin açıklamasında İsmâil Hakkı Efendi, “*İnsanın bir şeyi görmesi aynı zamanda o şey hakkında bilgi sahibi olması demektir.*” diyerek tabiat âleminde meydana gelen her olay karşısında insanın tanık olduğunu belirtmiştir. İnsanın müşahedesi neticesinde sonsuz kudret eseri olarak yaratılan mahlûkât karşısında tefekkür etmeye ve yaratılış sınırlarını araştırmaya davet etmiştir (Bursevî, 2018, s. 7/429).

Rûhu'l-Beyân tefsirinde açıklanan bir diğer hususta, Allah Teâlâ'nın “*Kudretimizin eseri olan hayvanlar yarattık.*” hitabıdır. Allah Teâlâ bu hitabında, başkasından yardım almadan irade neticesinde mahlûkâtı yarattığını ve insanlara istifade kaynağı olarak sunduğunu bildirmektedir. Yaratılan mahlûkâtın çoğul ifade ile kullanılması birçok cinsin yoktan var edildiğinin bir işaretidir. İsmâil Hakkı Efendi bu hayvanları tarif ederken istifade biçimine göre iki kısma ayırmış, yumuşak yürüyüşlü ve sert yürüyüşlü hayvanlar şeklinde taksim etmiştir. Deve, sığır, koyun ve keçi gibi hayvanları yumuşak yürüyen ve otlayan hayvanlar olarak bildirmiştir. Bu hayvanların ortak noktası etinin, sütünün ve derisinin kullanılabilir olmasıdır. At, eşek ve katır gibi hayvanları ise istifade noktasında farklılık göstermeleri sebebiyle sert yürüyüşlü hayvanlar olarak belirtmiştir. Sert yürüyüşlü hayvanların ise ortak istifade biçimi binek hayvanı olarak kullanılmalarıdır. Yaygın olarak görülen bu istifade biçimi, yaratılış özellikleri ve onlardan elde edilen menfaatlerin sınırlı olması insanlara bildirilen ilâhî hikmettir (Bursevî, 2018, s. 7/430).

Allah Teâlâ bu âyetin devamında, “*Biz o hayvanları kendilerine boyun eğdirdik. Onlardan bir kısmı binekleridir, bir kısmını da yerler.*” (Yâsîn 36/72) buyurmaktadır. İsmâil Hakkı Efendi bu âyetin açıklamasında, zaptedilmesi güç olan hayvanların insanlara karşı yumuşak mizaca büründürüldüğü ve onlara nakliye, ulaşım, kurban ve benzeri işler için uysal hale getirildiğini bildirmiştir. İnsanlarında Rabb Teâlâ'ya karşı nasıl şükretmeleri gerektiği, “*Bunu hizmetimize veren Allah'ın şanı yücedir. Bunlara bizim gücümüz yetmezdi.*” (ez-Zuhruf 43/13-14) âyetiyle hatırlatılmıştır. İstifade noktasında bu âyette bildirilen binit hayvanının deve olduğu belirtilmiş, yük taşımada ve uzun mesafelere gitmedeki dayanıklılığı sebebiyle örfî olarak tercih edildiği ifade edilmiştir (Bursevî, 2018, s. 7/431).

Konunun bütünlüğü için, “*Onlar için bu hayvanlarda daha pek çok yararlar ve içecekler vardır. Hâlâ şükretmeyecekler mi?*” (Yâsîn 36/73) âyetinin de zikredilmesi gerekmektedir. Allah Teâlâ kullarına bu âyette, istifadeye sunulan hayvanların binilen ve yenilen özelliklerinin dışında; çifte sürülmelerinden, derilerinden, tüylerinden, kıllarından ve yavruları sebebiyle taze içimlik sütleri gibi farklı istifade yönlerinin de olduğunu vurgulamıştır. İsmâil Hakkı Efendi ise insanlara bu istifade kaynaklarını verenin Allah Teâlâ olduğunu ve ortağı olmadığının kabul edilmesi gerektiğini hatırlatmıştır. İbadet ve kulluğun Allah Teâlâ'ya olması gerektiğini ifade etmiş, verdiği nimetler karşısında şükürün ifâ edilmesi gerektiğini bildirmiştir (Bursevî, 2018, s. 7/431).

4. SONUÇ

Allah Teâlâ'nın azametinin yüceliğine işaret eden ve ilmi ilâhîsinin genişliğini bildiren tefekkür âyetleri incelenerek hayatımıza Kur'an-ı Kerim'in ışığında yön verilmesi, yaratılmış olmanın gayesi bakımından önem arz etmektedir. Bu gayenin hasıl olması için ilâhî hükümlerin daha iyi anlaşılması, İslâm ulemâsının çalışma alanını oluşturmuş, tefekkür âyetlerindeki teşvik edici üslûp müslümanların hep dikkatini çekmiştir. Bu ilgi zamanla derinleşmiş ve tefekkür kavramının türevleri ile beraber incelenme gereksinimini ortaya çıkarmıştır.

Kur'an-ı Kerim'de yer alan ve insanın özüne dönmesini sağlayan akli kavramlar mâna bakımından bir şeyin aslına ulaşmayı bildirdiği için tefekkür bağlamında ele alınmış ve birçok âyette geçerek insanlara düşünüp ibret almaları gerektiği bildirilmiştir. İbret alıp hakkıyla tefekkür edenler için ebedî saâdet yurdu olan âhiretin kazanılması müjdelenmiş, eşrefi mahlûkât olmanın gereği olarak Allah Teâlâ'ya yapılacak olan kulluk hatırlatılmıştır. Bu durum ise açıkça bildirilen hakikatlerin, tam vasfiyla özümseyip hayat prensibi haline getirilmesiyle mümkün olacağı ortaya koymaktadır.

Tefekkür, gerçek mânada yapıldığında insanlarda hidayet kapısını aralayıp mânevî olgunluğa erıştiren aklı bir melekedir. İnsana has olan bu aklı meleke, Kur'ân üslûbuyla harmanlandığında, insan ve kâinat arasında bozulmaz bir bütünlüğün olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu durum Kur'ân, insan ve kâinat arasında bir bütün oluşturmakta, birinin eksikliğinde ise tefekkür tam mânada icra edilemeyerek netice elde edilememektedir.

Çalışmanın ilk kısmında tefekkür kavramının anlam bakımından incelenmesi yapılmış ve Kur'ân'da geçen tefekkür örneklerinin bazıları incelenmiştir. Akabinde semantik bağlamda tefekkür ile alakalı tezekkür, tedebbür, i'tibar, taakkul, nazar ve teemmül kavramları birbirleriyle olan mâna yakınlıkları belirtilerek açıklanmıştır. Fârâbî'nin düşünce yapısında tefekkürün felsefi boyutu açıklanmaya çalışılarak teemmül ve tefekkürün ortak düşünce bağlantısına değinilmiştir. Fârâbî ve Fahreddin er-Râzî gibi İslâm düşünürlerin bu iki kavramı açıklarken insanın düşünce yapısında aklın önemine ve mantık kurallarının gerekliliğine değindikleri belirtilmiştir.

Yine ilk kısmın içerisinde İsmâil Hakkı Efendi'nin düşünce dünyasında tefekkür âyetlerine olan yaklaşımına yer verilmiştir. Tasavvuf alanında ele aldığı eserlerinde insanları sıkça tefekküre davet ettiği misaller verilerek açıklanmıştır. “*Tefekkür ibadet midir?*” suâli İsmâil Hakkı Efendi'nin eserlerinde yapmış olduğu açıklamalar ile ele alınmıştır. Bu hususta gerekli olan nefsin merhalelerini tefekkür etme ve kulluk vecibelerinin ifası üzerine durularak tefekkür kavramı izah edilmiştir. Tefekkürün sadece bir düşünme melekesi olmadığı, Allah Teâlâ'ya kulluğun ve şüküründe bir ifa kapısı olduğu İsmâil Hakkı Efendi'nin tespitlerinden anlaşılmıştır.

İkinci kısımda ise *Rûhu'l-Beyân* tefsirinde tefekkür kavramı ele alınarak yine bu bölümün içerisinde kevnî âyetlerin bazılarına değinilmiş, ilâhî ahenk ve şaşmaz düzenin tefekkürü ile kâinata yer alan varlıkların Allah Teâlâ'nın kudretine işaret eden emsalsiz örnekler olduğu vurgulanmıştır. Kevnî âyetlerin açıklamalarında İsmâil Hakkı Efendi'nin âyeti açıklayıp hemen devamında Allah Teâlâ'nın varlığına ve birliğine delil getirmesi bu duruma açıklık getirmektedir. İsmâil Hakkı Efendi'ye göre mükevvenâtın tamamı Allah Teâlâ'nın ulûhiyyetini insanlara hatırlatmaktadır.

Kur'ân'da “*Akl etmez misiniz?*”, “*Düşünüp öğüt almaz mısınız?*” ve “*Akl edesiniz diye...*” ifadelerinin kullanılması, insanların yapacakları tefekkür sayesinde Allah Teâlâ'nın varlığını ve birliğini tam mânasıyla idrak edebilmeleri içindir. Bu sebeple insanın aklını kullanarak gökyüzü, yeryüzü, toprak, bitki ve hayvanları tefekkür etmesi gerektiği âyetlerle bildirilmiş zihni devamlı canlı tutulmuştur. Bu ilâhî mesajların içerisinde bulundurduğu hakikatler incelenerek “...*Allah'a yönelen her kulun gönül gözünü açmak ve ona ibret vermek için yaptık.*” âyetinin sırrına vasil olunmuş, mükevvenâtın içerisinde ibret alınacak birçok alametin olduğu da bu sayede idrak edilmiştir.

KAYNAKÇA

- ABDÜLBÂKÎ, M. (1945). *Mu'cemü'l-Müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriye.
- ACLÛNÎ, İ. B. M. (2019). *Keşfu'l-Hafâ*. Haz. Mustafa Genç. İstanbul: Beka Yayınları.
- ARABÎ, M. & HİCRET, Y. (2020). *Lübb'ül-Lübb İsmâil Hakkı Bursevî'nin Tercümesi ve Şerhi*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- AYDIN, H. (2006). İbn Teymiye'de Allah Tasavvuru -Eleştirel Bir Yaklaşım-, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 39-86.
- AYDINLI, A. (1994). Ebü'd-Derdâ (Cilt 10) İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi.
- AYNÎ, M. A. (1944). *Türk Azizleri 1 İsmâil Hakkı*. İstanbul: Marifet Basımevi.
- BAYRAKTAR, M. F. (1998). Hayvan (Cilt 17). İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi.
- BOLAY, S. H. (1989). Akıl. (Cilt 2) İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi.
- BURSEVÎ, İ. H. (1722). *Tuhfe-i Hasekiye*. İstanbul: Süleymâniye Ktp. Mihrişah Sultan. No. 164 (331 vr. Nesih).
- BURSEVÎ, İ. H. (1997). *Kitâbü'n-Netice*. Haz. Namlı, A. & Yavaş, İ. İstanbul: İnsan Yayınları.
- BURSEVÎ, İ. H. (2018). *Rûhu'l Beyân fi Tefsîri'l Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l Kütübü'l İlmiyye.
- CENGİZ, M. (2007). *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Hasekiesi'nin Birinci Bölümü*, Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

- CÜRCÂNÎ, A. E.-S.-Ş. (1996). *Tarifât*. Beyrut: Dârü'l Kütübi'l İlmiyye.
- ÇETİN, M. (1994). Kur'an'da Tefekkür Kavramı. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 43-59.
- DANA, S. (2014). *Tasavvuf ve Mârifetullah*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- EL-HEREVÎ, A. B. M. (1988). *Menâzilü's-Sâirîn*. Beyrut: Dârü'l Kütübi'l İlmiyye.
- EI-İSFAHÂNÎ, R. (1992). *Müfredâtu Elfaz'il-Kur'an*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.
- EI-İSFAHÂNÎ, R. (2010). *ez-Zerîa ilâ Mekârimi's-Şerî'a*. Kahire: Dârü'l-Selam.
- EI-İSFAHÂNÎ, R. & GÜNEŞ, A. (2010). *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*. İstanbul: Çıra Yayınları.
- ERDEM, S. (1999). Kur'an'ın Anlaşılması Üzerine, *A. Ü. İ. F. Dergisi*, (39), 273-285.
- FÎRÛZÂBÂDÎ, M. Y. (1991). *el- Kâmûsü'l Muhît* (Cilt 2). Beyrut.
- GAZÂLÎ, E. H. M. & ÜNAL, H. (2019). *Tefekkür Düşünmenin Fazileti*. İstanbul: Çelik Yayınevi.
- GAZZÂLÎ, E. H. M. (1939). *İhyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*. Beyrut: Dârü'l Kalem.
- GÜNEŞ, K. (2011). *el-Mu'cemü'l Arabi*. İstanbul: Mektep Yayınları.
- HALİL, A. & MUZAFFER, Ş. (2009). *Kur'an-ı Kerîm Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- HEMEDÂNÎ, H. & TOSUN, N. (2018). *Rutbetü'l-Hayat*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- İBN MANZÛR, C. M. B. M. (1405). *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: 1405.
- İBN SA'D, E. A. M. (1957). *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Beyrut: Dârü's Sadr, 1957.
- KARAÇAM, İ. (1987). *Sonsuz Mucize Kur'an*. İstanbul: Çağ Yayınları.
- KARAGÖZ, İ. (2018). *Nazar. Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- KARAMAN, H. & ÇAĞRICI, M. (2012). *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Cilt 3). Ankara: Diyanet İşleri Yayınları.
- KAYA, M. (1995). *Fârâbî*. (Cilt 12). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- KEKLİK, N. (1996). *Felsefenin İlkeleri*. Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- KILIÇ, M. E. (2017). *Tasavvufa Giriş*. İstanbul: Sufi Kitap.
- KILIÇ, S. (2018). Kur'an'da Tefekkürün Semantik Evreni. *Diyanet İlmi Dergi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, (54), 41-86.
- KUŞEYRÎ, A. (1989). *er-Risâle*. Kahire: Dârü's Şa'b.
- KUŞEYRÎ, A. & ULUDAĞ, S. (2017). *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KUTLUER, İ. (1994). *Düşünme* (Cilt 10). İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi.
- MUSLU, R. (1994). *İsmâil Hakkı Bursevî ve Temâmü'l-Feyz Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- NAMLI, A. (2001). *İsmâil Hakkı Bursevî*. (Cilt 23). İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi.
- NAMLI, A. (2001). *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hayatı Eserleri Tarikat Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- NAMLI, A. (2008). *Rûhu'l Beyân*. (Cilt 35). İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi.
- SAYILI, A. (1951). *Fârâbî ve Tefekkür Tarihindeki Yeri*. *Belleten Dergisi Türk Tarih Kurumu*, (57), 1-59.
- ŞENGÜL, İ. (1994). *Kur'an Kıssaları Üzerine*. İzmir: Işık Yayınları.
- TOPBAŞ, O. N. (2007). *Faziletler Medeniyeti 2*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- TOPBAŞ, O. N. (2009). *İmandan İhsâna Hak Yolculuğu*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- TOPBAŞ, O. N. (2011). *Kâinat, İnsan ve Kur'an'da Tefekkür*. İstanbul: Erkam Yayınları.

- TOPBAŞ, O. N. (2017). *İslâm, İman, İbadet*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- TOSUN, N. (2006). Nakşibendiyye (Cilt 32). İstanbul: *TDV İslam Ansiklopedisi*
- TOSUN, N. (2013). *Zikir ve Tefekkür*. İstanbul: Hâcegân Yayınları.
- ULUDAĞ, S. (2003). Mârifet (Cilt 28). Ankara: *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- ÜNAL, A. (1986). *Kur'an'da Temel Kavramlar*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- YAZIR, E. M. H. (1979). *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Umut Matbaası.
- YEŞİLYURT, T. (2003). *Dini Bilginin İmkânı*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- YILDIZ, S. (1976). Türk Müfessiri İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hayatı. *İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, (1), 103-126.
- YILMAZ, H. K. (1980). *Azîz Mahmud Hüdâyî Hayatı Eserleri Tarikatı*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- YILMAZ, H. K. (2007). Mesnevi ve Rûhu'l Beyan'da Köylülük ve Şehirlilik 2. *Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri*, 979-992.
- ZEBÎDÎ, M. M. (1989). *Tâcü'l-Arûs*. Beyrut: Dârü'l İhyâi't Tûrâsi'l Arabi.
- ZEMAŞERÎ, E.-K. Ö.-H. (1997). *Keşşaf* (Cilt 1). Beyrut: Dârü'l İhyâi't Tûrâsi'l Arabi.